

Second-Tier Diplomacy in Regional Governance: The Role of the Virtual Ecosystem in Iran–Pakistan Convergence

MohammadAli Ranjbar^{1D}

Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of History and Political Studies, Baqir al-Olum University, Qom, Iran. Ranjbar@bou.ac.ir

Abstract

Developments in communication and the expansion of social media networks have meant that regional relations are no longer shaped solely within the framework of formal interactions between states. Rather, public perceptions, media narratives, and non-state actors also play a role in constructing meaning and directing regional cooperation. Despite their historical, cultural, and civilizational potential, relations between Iran and Pakistan continue to face perceptual divides, weak social and media interactions, and the presence of sectarian and security narratives that promote divergence. Under such circumstances, the virtual ecosystem can contribute both to the reproduction of misperceptions and divisive stereotypes and to the production and dissemination of convergent narratives. The central research question is how second-tier diplomacy, within the virtual ecosystem, can contribute to the development of regional governance and convergence between Iran and Pakistan through the production and reinforcement of convergent narratives. In pursuit of this question, this article examines the characteristics, actors, and influential platforms of Pakistan's virtual ecosystem; the components of a desired state of narrative-based convergence; and the principles, strategies, instruments, and implementation stages of a roadmap. The aim of this study is to explain the role of second-tier diplomacy in regional governance and to examine the potential of the virtual ecosystem to strengthen convergence between Iran and Pakistan. Focusing on the links between second-tier diplomacy, convergent narratives, the virtual ecosystem, and regional governance, the study seeks to assess the state of Pakistan's virtual and media environment in relation to Iran, identify the actors and platforms that shape mutual perceptions, and, on this basis, propose a roadmap for strengthening joint narrative-building and expanding people-to-people interactions. The study's originality lies in integrating strategic narrative, constructivist, and network governance approaches, and in shifting the discussion of second-tier diplomacy from the

Cite this article: Ranjbar, M.A. (2026). Second-Tier Diplomacy in Regional Governance: The Role of the Virtual Ecosystem in Iran–Pakistan Convergence. *Political science*, 29(2), p. 145-170.
<https://doi.org/10.22081/psq.2026.74810.3123>

Received: 2026-01-28

Revised: 2026-05-17

Accepted: 2026-06-06

Published online: 2026-07-01

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

level of limited elite interactions to that of a networked and narrative-based ecosystem. The present study adopts a qualitative approach and a descriptive-analytical method. Its analytical framework is developed through an integrated application of strategic narrative theory, constructivism, and network governance. Discourse analysis and narrative analysis are employed to examine the data. The research data are drawn from two categories of sources: first, library and documentary sources, including scholarly works, related studies, analytical reports, and specialized sources on Iran–Pakistan relations, second-tier diplomacy, strategic narratives, regional governance, and soft power; and second, media data and content published within Pakistan’s virtual ecosystem. In the empirical section, content published on the platforms X, Instagram, YouTube, and TikTok, as well as material from Pakistani news media, including *Dawn*, Geo News, ARY News, and *The Express Tribune*, is examined. Samples were selected purposively on the basis of their relevance to Iran–Pakistan relations and their visibility and influence, taking into account indicators such as reposts, shares, and user engagement.

The findings indicate that Pakistan’s virtual ecosystem has evolved beyond a mere communication space into an arena for narrative competition, the shaping of public perceptions, and the reproduction of geopolitical identities. Within this ecosystem, the power to influence is not confined to official media; media personalities, political influencers, journalists, digital activists, academics, and cultural and religious actors also play a role in producing, reproducing, and disseminating narratives related to Iran. Analysis of the available content reveals three major patterns. The first is an Islamic-geopolitical convergence discourse that emphasizes the two countries’ religious, cultural, and historical commonalities and shared interests. The second is a sectarian-security divergence discourse that represents relations through the lenses of threat, distrust, and religious and security stereotypes. The third is a pragmatic economic discourse focused on trade, energy, borders, interdependence, and the two countries’ tangible interests.

Among these patterns, the potential of convergent discourses increases when narratives are produced by credible local actors and are connected to the social experiences of Pakistani audiences. Another key finding is the absence of a stable, locally rooted network for narrative-building on behalf of Iran in Pakistan’s virtual space, with the result that some narratives concerning Iran are conveyed through intermediary actors or third-party media. Accordingly, strengthening narrative-based convergence requires the establishment of a network of intermediary elites, media outlets, academics, cultural actors, and credible influencers, as well as sustained interaction among them. The desired state rests on three components: increased mutual trust and understanding, sustained interaction among elites and media, and reduced dominance of sectarian and security narratives by foregrounding shared interests and common ground. On the basis of these findings, the proposed roadmap rests on three principles: gradualism, a network-centered approach, and localization. In the short term, it proposes identifying and connecting key actors and intermediary elites; in the medium term, establishing sustainable networks and producing joint content; and in the long term, institutionalizing the process of producing and reproducing convergent narratives. Drawing on shared cultural and literary resources, particularly the literary and intellectual legacy of Muhammad Iqbal, can also help localize these narratives and increase their acceptance. The findings indicate that second-tier diplomacy within the virtual

ecosystem can enhance the capacity for regional governance and convergence between Iran and Pakistan by complementing official diplomacy through reducing perceptual divides, strengthening mutual trust, and establishing lasting connections between the two societies. The significance of this mechanism lies in the fact that the virtual ecosystem is not merely a channel for transmitting messages, but a networked environment for the production of meaning, the competition of narratives, and the shaping of political and social perceptions. Accordingly, achieving sustainable convergence requires a shift from sporadic, state-centered communications to a gradual, network-based, and locally grounded model of second-tier diplomacy. In this model, intermediary elites, media outlets, academics, cultural actors, and credible influencers form communication links between the two societies and, through the production of joint content and the reinforcement of narratives grounded in shared interests and genuine commonalities, create the conditions for the emergence of transnational social capital. The consolidation of convergent narratives, increased interaction among elites, and growth in mutual trust can therefore be regarded as important indicators of the realization of this process. Ultimately, the proposed roadmap is not a substitute for official diplomacy, but rather a complementary mechanism for socializing Iran–Pakistan relations and enhancing the two countries’ capacity for regional governance and sustained cooperation.

Keywords: Second-tier diplomacy, regional governance, virtual ecosystem, regional convergence, convergent narratives, Iran, Pakistan.

دیپلماسی درجه دو در حکمرانی منطقه‌ای «نقش زیست‌بوم مجازی در همگرایی ایران و پاکستان»

محمدعلی رنجبر

استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشکده تاریخ و مطالعات سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. Ranjbar@bou.ac.ir

چکیده

تحولات نظام بین‌الملل در دهه‌های اخیر نشان داده است که دیپلماسی رسمی به‌تنهایی قادر به مدیریت پیچیدگی‌های روابط منطقه‌ای نیست؛ در این میان گسترش زیست‌بوم مجازی و شبکه‌های اجتماعی، عرصه‌ای نوین برای رقابت روایی و شکل‌دهی به ادراک عمومی ایجاد کرده که نقش بازیگران غیردولتی را در فرایندهای همگرایی منطقه‌ای به طور چشمگیری افزایش داده است. روابط ایران و پاکستان، به‌رغم ظرفیت‌های گسترده تاریخی، فرهنگی و تمدنی، همچنان با شکاف‌های ادراکی، روایت‌های واگرای فرقه‌ای-امنیتی و ضعف تعاملات اجتماعی و رسانه‌ای مواجه است. مسئله اصلی این پژوهش آن است که دیپلماسی درجه دو در بستر زیست‌بوم مجازی چگونه می‌تواند از طریق تولید و تقویت روایت‌های همگرا، به توسعه حکمرانی منطقه‌ای و همگرایی میان ایران و پاکستان کمک کند. هدف پژوهش، وضعیت‌شناسی زیست‌بوم مجازی روابط ایران و پاکستان و طراحی نقشه راهی برای تقویت همگرایی منطقه‌ای از طریق دیپلماسی درجه دو و روایت‌سازی مشترک است. پژوهش با رویکرد کیفی و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، تحلیل گفتمان و تحلیل روایت، داده‌های پژوهش از محتوای منتشرشده در پلتفرم‌های X، Instagram، TikTok، YouTube و رسانه‌های خبری Dawn، Geo News، ARY، Express Tribune طی سال‌های ۲۰۲۴ تا ۲۰۲۶ گردآوری و با نمونه‌گیری هدفمند و تحلیل گفتمان و روایت تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که زیست‌بوم مجازی پاکستان از یک فضای ارتباطی صرف به میدان رقابت روایی و بازتولید هویت‌های ژئوپلیتیک تبدیل شده و قدرت تأثیرگذاری در آن بیش از آنکه در اختیار رسانه‌های رسمی باشد، در دست شخصیت‌های رسانه‌ای، اینفلوئنسرهای سیاسی و کنشگران دیجیتال قرار دارد. سه گفتمان اصلی درباره ایران در این فضا قابل شناسایی است: گفتمان همگرایی اسلامی-ژئوپلیتیک، گفتمان واگرای فرقه‌ای-امنیتی و گفتمان عمل‌گرای اقتصادی. مهم‌ترین ضعف ایران در این عرصه، نبود شبکه روایت‌سازی بومی است؛ بر این اساس نقشه راه پیشنهادی پژوهش بر سه اصل تدریجی‌بودن، شبکه‌محوری و بومی‌سازی استوار است و مستلزم فعال‌سازی نخبگان واسطه، تعامل هدفمند با اینفلوئنسرهای کلیدی، تولید محتوای فرهنگی مشترک و بهره‌گیری از ظرفیت ادبیات و هنر مشترک دو کشور است.

کلیدواژه‌ها: دیپلماسی درجه دو، حکمرانی منطقه‌ای، زیست‌بوم مجازی، همگرایی منطقه‌ای، روایت‌های همگرا، ایران، پاکستان.

استاد به این مقاله: رنجبر، محمدعلی (۱۴۰۵). دیپلماسی درجه دو در حکمرانی منطقه‌ای «نقش زیست‌بوم مجازی در همگرایی ایران و پاکستان». علوم

سیاسی، ۲۹(۲)، ۱۴۵-۱۷۰. <https://doi.org/10.22081/psq.2026.74810.3123>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۸؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۲/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۶؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

©۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند. نوع مقاله: پژوهشی ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

<https://psq.bou.ac.ir/>

مقدمه

تحولات نظام بین‌الملل نشان می‌دهد که دیپلماسی رسمی به‌تنهایی پاسخگوی پیچیدگی روابط منطقه‌ای نیست. گسترش فناوری‌های ارتباطی و نقش‌یابی بازیگران غیردولتی، زمینه ظهور «دیپلماسی درجه دو» یا «دیپلماسی مردمی» را فراهم کرده است؛ رویکردی که بر تعامل نخبگان، رسانه‌ها، دانشگاهیان، فعالان فرهنگی و کنشگران مجازی و شکل‌دهی به ادراک مشترک و اعتماد متقابل استوار است؛ در این میان زیست‌بوم مجازی به عرصه‌ای مهم برای تولید و بازتولید روایت‌های همگرا یا واکرا تبدیل شده است. روابط ایران و پاکستان، با وجود ظرفیت‌های تاریخی، فرهنگی و تمدنی، همچنان با ضعف ارتباطات اجتماعی و رسانه‌ای و شکاف‌های ادراکی مواجه است و بخش مهمی از تعاملات دو کشور در چارچوب‌های رسمی، امنیتی و ژئوپلیتیک دنبال می‌شود؛ از این رو مسئله اصلی پژوهش این است که دیپلماسی درجه دو در بستر زیست‌بوم مجازی چگونه می‌تواند از طریق تولید روایت‌های همگرا، به تقویت همگرایی منطقه‌ای میان ایران و پاکستان کمک رساند. اهمیت پژوهش نیز از آنجا ناشی می‌شود که در عصر شبکه‌ای، ادراک عمومی و تصویر ذهنی ملت‌ها از مؤلفه‌های قدرت نرم و امنیت شناختی محسوب می‌شوند و رقابت روایت‌ها می‌تواند بر مناسبات اجتماعی و سیاسی کشورها اثرگذار باشد. هدف اصلی پژوهش، وضعیت‌شناسی زیست‌بوم مجازی روابط ایران و پاکستان و طراحی نقشه راه تقویت همگرایی منطقه‌ای از طریق دیپلماسی درجه دو و روایت‌های همگراست. در این راستا، بازیگران، بسترها و الگوهای روایی مؤثر شناسایی و ظرفیت‌ها و چالش‌های تعاملات مردمی دو کشور بررسی می‌شود. نوآوری پژوهش در پیوند دادن سه حوزه دیپلماسی درجه دو، زیست‌بوم مجازی و روایت‌های همگرا با حکمرانی منطقه‌ای و قدرت نرم است. این پژوهش با رویکردی میان‌رشته‌ای، ظرفیت کنشگران غیردولتی و فرایندهای ادراکی را نیز در تحلیل همگرایی منطقه‌ای وارد می‌کند؛ بر این اساس پرسش اصلی پژوهش عبارت است از اینکه «دیپلماسی درجه دو در بستر زیست‌بوم مجازی چگونه می‌تواند از طریق تولید و تقویت روایت‌های همگرا، به توسعه حکمرانی منطقه‌ای و همگرایی میان ایران و پاکستان کمک رساند؟». در ذیل این پرسش، چند پرسش فرعی نیز مطرح می‌شود:

- ۱) زیست‌بوم مجازی و رسانه‌ای پاکستان چه ویژگی‌ها، بازیگران و بسترهای مؤثری در بازنمایی روابط ایران و پاکستان دارد؟
 - ۲) وضعیت مطلوب همگرایی روایت‌محور میان ایران و پاکستان در فضای مجازی و رسانه‌ای بر اساس چه مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی قابل ترسیم است؟
 - ۳) چه اصول، راهبردها، ابزارها و مراحل اجرایی برای طراحی نقشه راه تقویت روایت‌های همگرا و توسعه دیپلماسی مردمی میان ایران و پاکستان قابل ارائه است؟
- پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، اسنادی و داده‌های

رسانه‌ای و فضای مجازی انجام شده و برای تحلیل داده‌ها از تحلیل گفتمان و روایت بهره گرفته است.

جدول ۱- پیشنهاد تحقیق

عنوان مقاله	نویسنده و سال	هدف پژوهش	یافته‌های پژوهش	محور پژوهش
روایت راهبردی: ابزاری نو برای درک قدرت نرم	راسل و همکاران (۲۰۱۴)	تبیین مفهوم روایت راهبردی به عنوان شکل نوین قدرت نرم در قرن ۲۱ و چگونگی تأثیرگذاری آن بر روابط بین‌الملل.	روایت‌های راهبردی در سه سطح سیستمی، ملی و موضوعی عمل می‌کند و ابزاری دقیق‌تر از تحلیل‌های سنتی قدرت نرم برای درک اقتناع و نفوذ هستند.	دیپلماسی درجه دو
روایت راهبردی: ریشه‌ها، تکامل، پیوند با دیپلماسی عمومی و مسیرهای آینده	میسکین و همکاران (۲۰۲۶)	تأمل بر تکامل پژوهش‌های روایت راهبردی و کاربرد آن در دیپلماسی عمومی و دیجیتال.	بررسی چگونگی ساخت، تقویت و سلاح‌سازی از روایت‌ها در فضای برخاسته و نقش سکوها دیجیتال در موفقیت روایت‌ها	روایت راهبردی
دیپلماسی دیجیتال: نظریه و کاربردها	بژولا و همکاران (۲۰۱۵)	نظریه‌پردازی در مورد دیپلماسی دیجیتال و ارزیابی رابطه آن با دیپلماسی سنتی و پویایی‌های قدرت.	فناوری دیجیتال «فراقدرت» جدیدی ایجاد کرده که هویت‌های جمعی و منافع بازیگران را در جریان تعاملات تغییر می‌دهد.	دیپلماسی دیجیتال
وجه‌های قدرت نرم ایران: از دیپلماسی فرهنگی تا جنگ نرم	واستینج ^۱ (۲۰۱۵)	بررسی چگونگی استفاده ایران از دیپلماسی عمومی برای ترویج قدرت نرم و مدیریت تصویر خود در صحنه جهانی.	ایران از روایت‌های راهبردی در سطوح مختلف (مانند گفتگوی تمدن‌ها) استفاده کرده و دیپلماسی عمومی آن ترکیبی از ملاحظات قدرت سخت و نرم است.	دیپلماسی دیجیتال و قدرت نرم
الگوی سیاستی مردمی‌سازی دیپلماسی فرهنگی در ج.ا.ایران	جعفری هفت‌خوانی و کوهکن (۱۴۰۱)	شناسایی موانع و ارائه الگویی برای مشارکت‌دادن سازمان‌های مردم‌نهاد در دیپلماسی فرهنگی ایران.	تحقق دیپلماسی فرهنگی کارآمد نیازمند رفع موانع ساختاری و بهره‌گیری از ظرفیت بومی‌ها و سازمان‌های غیردولتی به عنوان تربیون‌های غیررسمی است.	دیپلماسی دیجیتال و قدرت نرم
روابط پاکستان- ایران: چالش‌ها و فرصت‌ها	علی و همکاران (۲۰۲۵)	بررسی چشم‌انداز آینده روابط با تمرکز بر همکاری‌های انرژی، تجارت مرزی و مبارزه با تروریسم.	دیپلماسی عمل‌گرایانه، وابستگی متقابل اقتصادی (مانند خط لوله گاز) و خودمختاری راهبردی، ستون‌های اصلی برای مشارکت پایدار هستند.	مطالعات روابط
بررسی عوامل همگرایی و واگرایی روابط ایران و پاکستان (۱۹۷۹-۲۰۲۱)	ترابی و مزینانی (۱۴۰۱)	واکاوی مؤلفه‌های تقویت‌کننده یا تضعیف‌کننده روابط پس از انقلاب اسلامی.	همکاری در حوزه‌های امنیتی و انرژی عامل همگرایی، و مسائل اعتقادی، رقابت‌های منطقه‌ای و تروریسم از عوامل اصلی واگرایی بوده‌اند.	ایران- پاکستان

بر خلاف پژوهش‌هایی که جداگانه بر روایت راهبردی، دیپلماسی دیجیتال، قدرت نرم یا روابط ایران و

پاکستان تمرکز کرده‌اند، این مقاله با تلفیق این حوزه‌ها، چارچوبی برای فهم و طراحی دیپلماسی درجه دو در زیست‌بوم مجازی ارائه می‌دهد. نوآوری پژوهش در تحلیل روابط ایران و پاکستان از منظر «روایت‌های همگرا» و نقش بازیگران غیررسمی، رسانه‌ای و شبکه‌ای در کاهش شکاف‌های ادراکی و تقویت حکمرانی منطقه‌ای است؛ همچنین پژوهش با فراتر رفتن از توصیف مفهومی، بر اساس ظرفیت‌های فرهنگی، تمدنی، مذهبی و منطقه‌ای، نقشه‌راهی عملیاتی برای تقویت همگرایی روایت‌محور میان دو کشور ارائه می‌دهد؛ رویکردی که در مطالعات پیشین کمتر به صورت منسجم بدان توجه شده است.

۱. مفاهیم و مبانی نظری

۱-۱. مفاهیم

۱-۱-۱. دیپلماسی درجه دو

مفهوم «دیپلماسی درجه دو»^۱ نخستین بار در آرای جوزف مونت‌ویل و ویلیام دیویدسون در اوایل دهه ۱۹۸۰ مطرح شد. این مفهوم در برابر «دیپلماسی درجه یک» قرار دارد؛ به این معنا که دیپلماسی درجه یک بر مذاکرات رسمی دولت‌ها و دیپلماسی درجه دو بر تعاملات غیررسمی و غیردولتی برای مدیریت و حل تعارضات تأکید دارد (Davidson & Montville, 1981–1982, p. 155). مونت‌ویل دیپلماسی درجه دو را فرایند گفتگو و تعامل غیررسمی میان اعضای جوامع یا گروه‌های متخاصم برای ایجاد اعتماد، درک متقابل و یافتن راه‌حل‌های تعارض می‌داند (Montville, 1991, p. 162). این فرایند را بیشتر بازیگرانی مانند دانشگاهیان، اعضای اندیشکده‌ها، روزنامه‌نگاران و کنشگران مدنی دنبال می‌کنند که فضایی انعطاف‌پذیر برای طرح ایده‌ها و کاهش سوءبرداشت‌ها فراهم می‌سازد (Fisher, 1997, p. 8). در چارچوب دیپلماسی چندمسیره، دیپلماسی درجه دو مکمل دیپلماسی رسمی است و از طریق اعتمادسازی، آماده‌سازی افکار عمومی و انتقال ایده‌های حاصل از گفتگوهای غیررسمی به سطح رسمی، به تسهیل صلح و مدیریت بحران کمک می‌رساند. این مفهوم در سال‌های اخیر از تعاملات محدود نخبگانی فراتر رفته، به ابزاری برای مشارکت جامعه مدنی، مدیریت تعارض و تقویت همگرایی منطقه‌ای تبدیل شده است (Palmiano Federer, 2021, pp. 428–430). دیپلماسی درجه دو با مفاهیمی مانند دیپلماسی عمومی، دیپلماسی فرهنگی، قدرت نرم و ارتباطات مردم‌با مردم هم‌پوشانی دارد، اما با آنها یکسان نیست. دیپلماسی عمومی بیشتر از سوی نهادهای رسمی دولت هدایت و تأمین مالی می‌شود و هدف آن اقناع افکار عمومی خارجی در راستای منافع سیاست خارجی است (Bjola & Holmes, 2015). دیپلماسی فرهنگی نیز بر انتقال و تبادل عناصر فرهنگی مانند هنر، زبان و ادبیات تمرکز دارد و لزوماً با هدف مدیریت تعارض یا اعتمادسازی سیاسی انجام نمی‌شود (جعفری هفت‌خوانی و کوهکن، ۱۴۰۱).

1. Track Two Diplomacy.

قدرت نرم مفهومی گسترده‌تر است و به توانایی جذب و اقناع بدون اجبار اشاره دارد؛ از این رو دیپلماسی درجه دو می‌تواند یکی از سازوکارهای تولید و انتقال آن باشد، نه معادل آن (Wastnidge, 2015). ارتباطات مردم با مردم نیز مفهومی عام‌تر برای تعاملات غیررسمی اتباع دو کشور است؛ در حالی که دیپلماسی درجه دو بر تعاملات هدفمند برای مدیریت تعارض و اعتمادسازی راهبردی تأکید دارد (Diamond & McDonald, 1996, pp. 37-39).

۲-۱-۱. حکمرانی منطقه‌ای

مفهوم «حکمرانی منطقه‌ای»^۱ به فرایندها، نهادها و سازوکارهای رسمی و غیررسمی اشاره دارد که دولت‌ها و دیگر بازیگران یک منطقه از طریق آنها مسائل و چالش‌های مشترک سیاسی، اقتصادی و امنیتی را مدیریت می‌کنند (Börzel & Risse, 2016, pp. 9-10). این مفهوم در چارچوب نظریه‌های منطقه‌گرایی و همکاری بین‌المللی، بر کنش جمعی برای تأمین منافع و کالاهای عمومی مشترک تأکید دارد و دامنه آن از همکاری‌های بین‌دولتی تا ساختارهای نهادینه و فراملی را در بر می‌گیرد. در این چارچوب، اقتدار سیاسی صرفاً در اختیار دولت‌ها نیست، بلکه میان سطوح مختلف حکمرانی و شبکه‌ای از بازیگران دولتی و غیردولتی توزیع می‌شود؛ از این رو حکمرانی منطقه‌ای افزون بر سازوکارهای نهادی و حقوقی، فرایندی اجتماعی و هنجاری مبتنی بر اعتماد، هویت مشترک و منافع متقابل است (Herz, 2014, pp. 237-238). در ادبیات روابط بین‌الملل نیز این مفهوم یکی از سطوح حکمرانی جهانی محسوب می‌شود و از طریق همکاری، گفتگو و هماهنگی میان دولت‌های همجوار، در مدیریت بحران، توسعه اقتصادی و ارتقای امنیت منطقه‌ای نقش دارد (Kahler, 2017, pp. 97-98).

۳-۱-۱. زیست‌بوم مجازی

مفهوم «زیست‌بوم مجازی»^۲ یا «زیست‌بوم دیجیتال»^۳ از استعاره زیست‌بوم طبیعی و مفهوم «زیست‌بوم کسب‌وکار»^۴ جیمز مور (Moore, 1993, p. 76) گرفته شده و با گسترش فناوری‌های دیجیتال برای تبیین شبکه تعامل میان کاربران، فناوری‌ها، سازمان‌ها و رسانه‌های دیجیتال به کار رفته است. زیست‌بوم مجازی نظامی اجتماعی-فناورانه، باز و انطباق‌پذیر است که از تعامل فناوری‌ها، پلتفرم‌ها، داده‌ها و کاربران شکل می‌گیرد و ویژگی‌هایی چون خودسازماندهی، پویایی، مقیاس‌پذیری و وابستگی متقابل دارد (Senyo, Liu & Effah, 2019, pp. 53-54). این زیست‌بوم فراتر از یک زیرساخت فناورانه، بستری برای تعامل اجتماعی، تولید معنا، شبکه‌سازی و بازتولید هویت‌ها و روایت‌های جمعی است (Iansiti & Levien, 2004, p. 69) و از این رو در شکل‌گیری جامعه شبکه‌ای و حکمرانی دیجیتال اهمیت دارد.

1. Regional Governance.
2. Virtual Ecosystem.
3. Digital Ecosystem.

۱-۱-۴. همگرایی

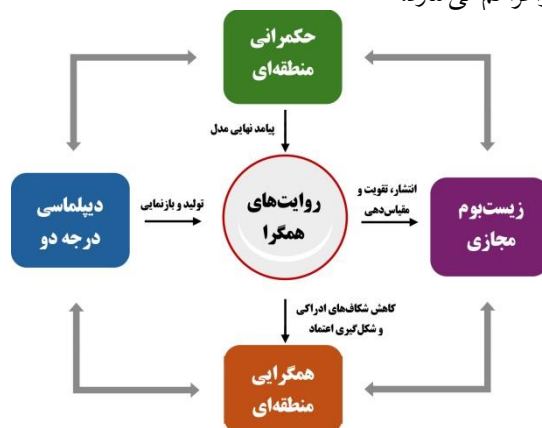
مفهوم «همگرایی»^۱ در روابط بین‌الملل به فرایندی اشاره دارد که طی آن دولت‌ها و جوامع، در نتیجه تعامل و همکاری مستمر، به هماهنگی بیشتر در ابعاد سیاسی، اقتصادی، امنیتی و اجتماعی می‌رسند و بخشی از انتظارات و سازوکارهای تصمیم‌گیری به ترتیبات مشترک منطقه‌ای منتقل می‌شود (Haas, 1958, p. 16). همگرایی فرایندی چندبُعدی است و در نظریه نوکارکردگرایی از طریق «سرریز» تبیین می‌شود؛ یعنی همکاری در یک حوزه می‌تواند به گسترش همکاری در حوزه‌های دیگر بینجامد (Nye, 1971, pp. 25,65). از منظر سازه‌انگارانه نیز تعاملات مکرر میان بازیگران با شکل‌گیری اعتماد، هویت جمعی و ادراک مشترک از منافع، زمینه همگرایی را فراهم می‌کند؛ بنابراین، همگرایی صرفاً ادغام نهادی نیست، بلکه تقویت پیوندهای هویتی، ارتباطی و همکاری پایدار میان بازیگران منطقه‌ای را نیز در بر می‌گیرد (Wendt, 1999, pp. 341-342).

۱-۲. چارچوب نظری

چارچوب نظری پژوهش بر پیوند میان دیپلماسی درجه دو، روایت‌های همگرا، زیست‌بوم مجازی و حکمرانی منطقه‌ای استوار است و شکل‌گیری همگرایی ایران و پاکستان را فراتر از تعاملات رسمی دولت‌ها و در سطح شبکه‌های اجتماعی، ادراکی و رسانه‌ای تبیین می‌کند. مبنای نظری این چارچوب، تلفیقی از رویکرد سازه‌انگارانه (Wendt, 1999, pp. 318-320)، نظریه حکمرانی شبکه‌ای (Rhodes, 1997, p. 45) و ادبیات روایت راهبردی (Miskimmon, O'Loughlin & Roselle, 2013, p. 23) است؛ بر این اساس همگرایی منطقه‌ای صرفاً حاصل توافقی‌های سیاسی و نهادی نیست، بلکه به شکل‌گیری ادراک مشترک، اعتماد متقابل و مدیریت روایت‌ها در فضای اجتماعی و رسانه‌ای وابسته است (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۳، ص. ۱۱۲). در روابط ایران و پاکستان، شکاف‌های ادراکی، بازنمایی‌های امنیتی و روایت‌های واگرا از موانع همکاری پدیدارند؛ از این‌رو تولید و تثبیت روایت‌های همگرا می‌تواند به کاهش بی‌اعتمادی و تقویت همکاری منطقه‌ای کمک رساند. در این چارچوب، دیپلماسی درجه دو به عنوان متغیر مستقل، مجموعه تعاملات غیررسمی میان بازیگران غیردولتی مانند دانشگاهیان، رسانه‌ها، نهادهای فرهنگی، کنشگران اجتماعی و شبکه‌های مردمی است که خارج از سازوکار رسمی سیاست خارجی فعالیت می‌کنند، اما بر افکار عمومی و فضای تصمیم‌سازی اثر می‌گذارند (Diamond & McDonald, 1996, pp. 37-39). بر خلاف نگاه سنتی که آن را صرفاً ابزاری برای گفتگو و کاهش تنش می‌داند، این پژوهش دیپلماسی درجه دو را بخشی از مدیریت قدرت نرم و رقابت روایی در سطح منطقه‌ای تلقی می‌کند؛ در این میان «روایت همگرا» هسته اصلی مدل نظری است و به روایت‌هایی

1. Convergence.

اشاره دارد که بر اشتراکات تمدنی، منافع مشترک، امنیت منطقه‌ای و همکاری متقابل تأکید کرده و در برابر روایت‌های واگرا، از جمله بازنمایی‌های فرقه‌ای، امنیتی و ژئوپلیتیک، به شکل‌دهی چارچوبی متفاوت برای ادراک عمومی می‌پردازند؛ بنابراین روایت همگرا صرفاً پیام رسانه‌ای نیست، بلکه سازوکاری برای بازتنظیم ادراک جمعی و کاهش شکاف‌های شناختی میان دو جامعه است. زیست‌بوم مجازی در این مدل، متغیر میانجی و بستر اصلی گردش روایت‌هاست؛ یعنی شبکه‌ای از کاربران، رسانه‌ها، پلتفرم‌ها و جریان‌های اطلاعاتی که روایت‌ها در آن تولید، بازنشر و تثبیت می‌شوند (Castells, 2009, pp. 45-47). این فضا، ضمن آنکه در شکل‌دهی به تصویر ذهنی جوامع نسبت به کشورهای منطقه نقش دارد، همزمان ظرفیت همگرایی و واگرایی دارد و می‌تواند به بازتولید بی‌اعتمادی، قطبی‌سازی و رقابت شناختی نیز بینجامد (عاملی، ۱۳۹۰، صص. ۸۵-۸۷)؛ از این‌رو مسئله اصلی، مدیریت و تثبیت روایت‌های همگرا در برابر روایت‌های واگراست. در این چارچوب، همگرایی منطقه‌ای متغیر وابسته پژوهش و فرایندی است که طی آن بازیگران منطقه‌ای به سطحی از هماهنگی سیاسی، اقتصادی، امنیتی و اجتماعی می‌رسند که امکان مدیریت مسائل مشترک و کاهش تعارضات را فراهم می‌کند (Fawcett, 2004, p. 433). این پژوهش همگرایی را صرفاً همکاری رسمی دولت‌ها نمی‌داند، بلکه آن را نتیجه تحول در ساحت ادراکی و اجتماعی روابط منطقه‌ای تلقی می‌کند؛ بر این اساس تثبیت روایت‌های همگرا در زیست‌بوم مجازی می‌تواند به افزایش اعتماد متقابل و ادراک مشترک و در نهایت به همکاری پایدار، همگرایی و تقویت حکمرانی منطقه‌ای منجر شود؛ بنابراین مدل نظری پژوهش بر چرخه‌ای علی و بازخوردی استوار است: دیپلماسی درجه دو روایت‌های همگرا را تولید می‌کند؛ زیست‌بوم مجازی آنها را گسترش می‌دهد؛ روایت‌ها شکاف‌های ادراکی را کاهش داده و اعتماد را تقویت می‌کنند و این فرایند زمینه ارتقای همگرایی و حکمرانی منطقه‌ای را فراهم می‌سازد.

شکل ۱- مدل «چرخه‌ای-شبکه‌ای» تعامل دیپلماسی درجه دو، روایت‌های همگرا، زیست‌بوم مجازی، حکمرانی منطقه‌ای و همگرایی منطقه‌ای

۲. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و بر پایه روش توصیفی-تحلیلی (حافظ‌نیا، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۵) انجام شده است. هدف اصلی پژوهش، تبیین نقش دیپلماسی درجه دو و روایت‌های همگرا در تقویت همگرایی منطقه‌ای ایران و پاکستان در بستر زیست‌بوم مجازی است؛ از این روش تحقیق با تلفیق چارچوب‌های نظری روایت راهبردی، سازه‌انگاری و حکمرانی شبکه‌ای سامان یافته و در دو سطح نظری و تجربی پیگیری شده است. داده‌های تجربی پژوهش از دو دسته منبع گردآوری شده‌اند:

۱) **داده‌های اسنادی و کتابخانه‌ای:** شامل مقالات علمی-پژوهشی، گزارش‌های تحلیلی نهادهای پژوهشی و اندیشکده‌ای مرتبط با روابط ایران و پاکستان.

۲) **داده‌های رسانه‌ای و شبکه‌های اجتماعی:** بازه زمانی گردآوری داده‌ها از سال ۲۰۲۴ تا سال ۲۰۲۶ بوده است و داده‌ها شامل پست، تویت/پست X، ویدیوی YouTube، قطعه TikTok و گزارش خبری از پلتفرم‌های X، YouTube، TikTok، Instagram و رسانه‌های خبری Dawn، Geo News، ARY و Express Tribune است.

معیار انتخاب داده‌ها، ارتباط مستقیم محتوا با روابط ایران-پاکستان و بازتاب چشمگیر آن (بر اساس شاخص‌های تعامل کاربری مانند اشتراک‌گذاری، بازنشر و نظر) بوده است.

نمونه‌گیری داده‌ها نیز به صورت هدفمند (Patton, 2015, p. 264) و بر اساس دو معیار انجام شده است:

۱) میزان ارتباط محتوا با مفاهیم کلیدی پژوهش.

۲) میزان اثرگذاری و بازنشر محتوا در زیست‌بوم مجازی پاکستان.

تحلیل داده‌ها نیز در دو سطح انجام شده است:

در سطح تحلیل گفتمان (سلطانی، ۱۳۸۴، ص. ۴۵)، واحدهای متنی و تصویری بر اساس مقوله‌های از پیش تعیین شده (بازنمایی هویتی، امنیتی، اقتصادی و تمدنی) کدگذاری شدند. سه گفتمان اصلی معرفی شده در (بخش ۳/۱/۵) حاصل این کدگذاری هستند؛ معیار تفکیک این سه گفتمان از یکدیگر، محور موضوعی غالب (هویتی، امنیتی، اقتصادی) و لحن ارزشی محتوا (مثبت، منفی، خنثی) نسبت به ایران بوده است. در سطح تحلیل روایت (Riessman, 2008, p. 53)، محتوای شناسایی شده بر اساس مضامین اشتراکات تمدنی، هویتی، مذهبی و امنیتی بازخوانی شد تا الگوهای تکرارشونده روایی (نه صرفاً موضع لحظه‌ای) استخراج شود. برای افزایش اعتبار تحلیل نیز از رویکرد هم‌سنجی میان یافته‌های رسانه‌ای، اسنادی و نظری استفاده شده است؛ بر این اساس روش‌شناسی پژوهش امکان ارائه مدلی تحلیلی را فراهم می‌سازد که در آن دیپلماسی درجه دو به عنوان متغیر محرک، زیست‌بوم مجازی به عنوان بستر گردش روایت‌ها و روایت‌های همگرا به عنوان سازوکار کاهش شکاف‌های ادراکی و تقویت حکمرانی منطقه‌ای تبیین می‌شوند.

۳. یافته‌های پژوهش

۳-۱. وضعیت‌شناسی زیست‌بوم مجازی و روایت‌های رسانه‌ای پاکستان

زیست‌بوم مجازی پاکستان در دهه اخیر از یک فضای ارتباطی صرف، به یکی از مهم‌ترین میدان‌های رقابت روایی، بسیج سیاسی و بازتولید هویت‌های ژئوپلیتیک در جنوب آسیا تبدیل شده است. گسترش اینترنت همراه، رشد سریع شبکه‌های اجتماعی و افول تدریجی مرجعیت انحصاری رسانه‌های سنتی، موجب شکل‌گیری نوعی «عرصه عمومی شبکه‌ای» در پاکستان شده که در آن، قدرت تأثیرگذاری بیش از آنکه در اختیار نهادهای رسمی باشد، در اختیار شبکه‌ای از اینفلوئنسرهای سیاسی، روزنامه‌نگاران دیجیتال، بازیگران مذهبی و کنشگران رسانه‌ای قرار گرفته است (Jamil, 2020, p. 45). در این فضا، روایت‌ها نه صرفاً بر اساس واقعیت‌های عینی، بلکه بر پایه ظرفیت احساسی، قابلیت ویرال‌شدن، مشروعیت هویتی و توان شبکه‌سازی بازتولید می‌شوند. از این منظر، مسئله اصلی در زیست‌بوم مجازی پاکستان صرفاً «انتقال پیام» نیست، بلکه رقابت برای «هژمونی روایی» است؛ رقابتی که در آن بازیگران مختلف تلاش می‌کنند ادراک عمومی درباره هویت، امنیت، مذهب، سیاست منطقه‌ای و روابط خارجی را شکل دهند (رضاپور، ۱۴۰۳، ص. ۶۰۲)؛ به همین دلیل فهم معماری این زیست‌بوم برای هرگونه راهبرد دیپلماسی سطح دوم میان ایران و پاکستان، اهمیتی بنیادین دارد؛ زیرا موفقیت در این عرصه بیش از آنکه به دیپلماسی رسمی وابسته باشد، به توان تولید و تثبیت روایت‌های همگرا در شبکه‌های اجتماعی و میانجی‌های روایی پاکستان وابستگی دارد.

۳-۱-۱. ویژگی‌های کلان جامعه و رسانه پاکستان

پاکستان با جمعیتی جوان، متکثر و به‌شدت رسانه‌ای‌شده، یکی از مستعدترین جوامع منطقه برای شکل‌گیری سیاست شبکه‌ای است. بیشتر جمعیت این کشور را نسل زیر ۳۵ سال تشکیل می‌دهد؛ نسلی که هویت سیاسی و اجتماعی خود را نه از طریق احزاب سنتی یا رسانه‌های رسمی، بلکه از طریق شبکه‌های اجتماعی، ویدیوهای کوتاه، پادکست‌ها و اینفلوئنسرهای دیجیتال بازتعریف می‌کند. در چنین فضایی، افکار عمومی بیش از گذشته از ساختارهای رسمی فاصله گرفته و به سمت «مرجعیت‌های غیررسمی دیجیتال» حرکت کرده است. رشد اینترنت همراه و دسترسی گسترده به تلفن‌های هوشمند، ساختار ارتباطی پاکستان را به طور بنیادین تغییر داده است. اما اهمیت این تحول صرفاً در افزایش دسترسی نیست، بلکه در تغییر منطق قدرت رسانه‌ای است. در گذشته، تلویزیون و روزنامه‌ها مهم‌ترین ابزار دستورگذاری سیاسی بودند؛ اما اکنون شبکه‌های اجتماعی، به‌ویژه X و YouTube، به موتور اصلی شکل‌دهی به افکار عمومی تبدیل شده‌اند. در این وضعیت، رسانه‌های سنتی دیگر تولیدکننده انحصاری روایت نیستند، بلکه خود تحت تأثیر روایت‌های تولیدشده در شبکه‌های اجتماعی قرار دارند

(Ali, 2021, p. 26). یکی از ویژگی‌های تعیین‌کننده جامعه رسانه‌ای پاکستان، هم‌پوشانی سیاست، مذهب و هویت در فضای دیجیتال است. شکاف‌های قومی و مذهبی - میان پنجابی‌ها، بلوچ‌ها، پشتون‌ها و سندی‌ها و نیز میان جریان‌های دیوبندی، بریلوی، سلفی و شیعی - صرفاً شکاف‌های اجتماعی نیستند، بلکه در فضای مجازی به «شبکه‌های روایی» تبدیل شده‌اند. هر بحران سیاسی یا منطقه‌ای، به سرعت در این بستر از منظر هویتی و فرقه‌ای بازخوانی می‌شود؛ به همین دلیل فضای مجازی پاکستان بیش از آنکه یک فضای خنثی ارتباطی باشد، میدان رقابت میان روایت‌های هویتی، امنیتی و ژئوپلیتیک است. نکته مهم دیگر، غلبه الگوی «رسانه‌مندی احساسی» در پاکستان است. روایت‌هایی که بتوانند احساس خشم، قربانی بودن، غرور ملی یا همبستگی مذهبی را تحریک کنند، ظرفیت بیشتری برای وایرال شدن دارند. همین منطق، موجب شده است که بازیگران دیجیتال با لحن احساسی، ضدساختاری و هویتی، نسبت به رسانه‌های رسمی قدرت بسیج‌گری بیشتری پیدا کنند (Riaz & Ashfaq, 2025, p. 478).

۳-۱-۲. معماری فضای مجازی و پلتفرم‌های غالب

معماری فضای مجازی پاکستان مبتنی بر نوعی «نظام رسانه‌ای ترکیبی» است که در آن، رسانه‌های سنتی، پلتفرم‌های جهانی و اینفلوئنسرهای مستقل در تعامل دائمی با یکدیگر قرار دارند. در این ساختار، هر پلتفرم نقش خاصی در تولید، تقویت و توزیع روایت‌ها ایفا می‌کند (Ramisha & et al., 2026, p. 124). پلتفرم X مهم‌ترین میدان رقابت گفتمانی و سیاسی پاکستان است. این فضا بیشتر تحت سلطه روزنامه‌نگاران، فعالان سیاسی، نخبگان دانشگاهی و حامیان احزاب قرار دارد و کارکرد اصلی آن «دستورگذاری» است. بسیاری از بحران‌های سیاسی و امنیتی ابتدا در X برجسته می‌شوند و سپس به رسانه‌های رسمی راه پیدا می‌کنند. سرعت بالای گردش اطلاعات، امکان هشتگ‌سازی و قابلیت بسیج دیجیتال، X را به مهم‌ترین ابزار رقابت روایی در پاکستان تبدیل کرده است (Qaisar & Riaz, 2021, p. 189). در این فضا، آنچه اهمیت دارد صرفاً خبر نیست، بلکه توانایی ساختن روایت غالب است. YouTube در پاکستان مهم‌ترین بستر «تثبیت روایت» شمرده می‌شود. بر خلاف X که بر سرعت و واکنش فوری مبتنی است، YouTube امکان تحلیل بلندمدت، روایت‌پردازی عمیق و شکل‌دهی به ادراک پایدار را فراهم می‌کند. بسیاری از چهره‌های رسانه‌ای پاکستان پس از محدودیت در تلویزیون، به YouTube مهاجرت کرده‌اند و اکنون میلیون‌ها مخاطب دارند. این پلتفرم در عمل به رسانه جایگزین اپوزیسیون دیجیتال و تحلیلگران مستقل تبدیل شده است. اهمیت YouTube در آن است که روایت‌های سیاسی را از سطح خبر به سطح «جهان‌بینی سیاسی» ارتقا می‌دهد (Ali & Hayat, 2024, p. 710). TikTok نیز اگرچه در ظاهر پلتفرمی سرگرمی محور است، در عمل به یکی از مهم‌ترین بسترهای بازتولید هویت‌های مذهبی و سیاسی تبدیل شده است. الگوریتم این پلتفرم، محتوای کوتاه، احساسی و قطبی‌کننده را تقویت می‌کند؛ به همین دلیل

روایت‌های فرقه‌ای، ملی‌گرایانه و هیجانی در آن ضریب انتشار بالایی دارند. در پاکستان، بسیاری از روایت‌های مذهبی و هویتی نه از طریق تحلیل‌های رسمی، بلکه از طریق ویدیوهای کوتاه احساسی بازتولید می‌شوند (Ramisha & et al., 2026, p. 125). Instagram بیشتر در حوزه قدرت نرم فرهنگی و سبک زندگی اثرگذار است. این پلتفرم، بر خلاف X که سیاسی و تقابلی است، بر تصویرسازی فرهنگی مبتنی است و ظرفیت بالایی برای بازنمایی هویت تمدنی و فرهنگی ایران دارد. در شرایطی که بخش مهمی از تصویر ایران در رسانه‌های منطقه‌ای امنیتی‌سازی شده، Instagram می‌تواند بستری برای بازسازی چهره فرهنگی و اجتماعی ایران در افکار عمومی پاکستان باشد. در کنار این پلتفرم‌ها، رسانه‌های خبری دیجیتال مانند Dawn، Geo News، ARY و Express Tribune همچنان نقش مهمی در مشروعیت‌بخشی به روایت‌ها دارند. اما تفاوت مهم امروز با گذشته آن است که رسانه‌های رسمی دیگر آغازگر روایت نیستند، بلکه اغلب در موقعیت واکنشی نسبت به روایت‌های تولیدشده توسط اینفلوئنسرها و شبکه‌های اجتماعی قرار گرفته‌اند (Qaisar & Riaz, 2021, p. 191)؛ به عبارت دیگر مرجعیت رسانه‌ای در پاکستان از «نهاد» به «شخصیت رسانه‌ای» منتقل شده است.

۳-۱-۳. تحلیل روایت‌های غالب درباره ایران

روایت‌های مرتبط با ایران در فضای مجازی پاکستان را می‌توان در چارچوب رقابت میان سه گفتمان اصلی تحلیل کرد: گفتمان همگرایی اسلامی-ژئوپلیتیک، گفتمان واگرایی فرقه‌ای-امنیتی و گفتمان عمل‌گرای اقتصادی (Ahmed & Akbar, 2023, p. 45). گفتمان همگرا، ایران و پاکستان را دو بازیگر مکمل در جهان اسلام معرفی می‌کند که دارای اشتراکات تمدنی، تاریخی و ژئوپلیتیک هستند. این روایت بیشتر بر محورهایی مانند حمایت از فلسطین، مقاومت در برابر سلطه غرب، همکاری منطقه‌ای، اتصال ژئواکونومیک و ضرورت همگرایی اسلامی شکل می‌گیرد. در این گفتمان، ایران به عنوان بازیگری مستقل، مقاوم و ضداسرائیلی بازنمایی می‌شود و بخشی از افکار عمومی پاکستان -به‌ویژه جریان‌های ضدغربی، برخی نخبگان دانشگاهی و گروه‌های مذهبی- بدان نگاه مثبتی دارند؛ برای نمونه این گفتمان حول کلیدواژه‌هایی مانند «امت واحد» و «مقاومت اسلامی» بازتولید می‌شود. حافظ نعیم‌الرحمن، امیر جماعت اسلامی پاکستان از آوریل ۲۰۲۴، در عمل بارها موضع رسمی حمایت از ایران را در قالب بیانیه‌های مطبوعاتی اتخاذ کرده است. او در دیدار با سفیر ایران در اسلام‌آباد، آمریکا، اسرائیل و هند را «مثل شرارت» خواند و اعلام کرد مردم پاکستان و جماعت اسلامی محکم در کنار ایران ایستاده‌اند و جماعت اسلامی برای اعتراضات سراسری علیه آمریکا و اسرائیل فراخوان داد (Dawn, 2024). در مقابل، گفتمان واگرا بیشتر بر امنیتی‌سازی روابط ایران و پاکستان استوار است. این روایت، ایران را از منظر رقابت‌های فرقه‌ای، تحولات بلوچستان، نفوذ منطقه‌ای و رقابت با عربستان تحلیل می‌کند. بخش مهمی

از این روایت‌ها توسط رسانه‌های نزدیک به جریان‌های سلفی یا رسانه‌های متأثر از رقابت‌های ژئوپلیتیک عربی بازتولید می‌شوند. در این چارچوب، ایران نه یک شریک منطقه‌ای، بلکه یک متغیر امنیتی و فرقه‌ای معرفی می‌شود (Ahmed & Akbar, 2023, p. 82)؛ برای نمونه این گفتمان بیشتر حول کلیدواژه‌هایی مانند «تجاوز مرزی ایران»، «نقض حاکمیت ملی»، «گروه‌های نیابتی فرقه‌ای» و «نفوذ ایران در بلوچستان» بازتولید می‌شود. نمونه این گفتمان، واکنش رسمی پاکستان به حمله موشکی و پهپادی ایران به مواضع جیش‌العدل در روستای کوه‌سبز، منطقه پنجگور بلوچستان است که در ۱۶ ژانویه ۲۰۲۴ رخ داد و دو کودک کشته شدند. سخنگوی وزارت خارجه پاکستان، ممتاز زهرا بلوچ، این اقدام را «نقض آشکار حاکمیت پاکستان» و «تخلف از قوانین بین‌المللی و منشور سازمان ملل» خواند و اعلام کرد اسلام‌آباد سفیر خود را از تهران فرا می‌خواند. پاکستان دو روز بعد (۱۸ ژانویه) با عملیات «مرگ بر سرمچار» به خاک ایران در سیستان و بلوچستان پاسخ داد (Al Jazeera, 2024, a & b). گفتمان سوم، ماهیتی عمل‌گرایانه و اقتصادی دارد و در سال‌های اخیر رو به گسترش است. بحران انرژی، اهمیت اتصال منطقه‌ای و ضرورت همکاری اقتصادی، موجب شده است که بخشی از نخبگان و تحلیلگران پاکستانی به ایران از منظر ژئواکونومیک نگاه کنند. موضوعاتی مانند خط لوله گاز ایران-پاکستان، تجارت مرزی، کریدورهای ترانزیتی و همکاری‌های انرژی، در این روایت برجسته هستند. اهمیت این گفتمان در آن است که کمتر درگیر شکاف‌های هویتی و فرقه‌ای است و ظرفیت بیشتری برای تولید روایت‌های پایدار همگرا دارد (Zia & et al., 2025, p. 81)؛ برای نمونه این گفتمان بیشتر حول کلیدواژه‌هایی مانند «خط لوله گاز ایران-پاکستان»، «بحران انرژی پاکستان»، «تجارت مرزی بلوچستان» و «کریدورهای انرژی» بازتولید می‌شود. نمونه مستند این گفتمان، تصویب کمیته کابینه انرژی پاکستان^۱ در ۲۳ فوریه ۲۰۲۴ برای آغاز ساخت بخش ۸۰ کیلومتری خط لوله گاز ایران-پاکستان (از مرز تا گوادر) است. اقدامی که برای فرار از جریمه احتمالی ۱۸ میلیارد دلاری ناشی از تأخیر در اجرای پروژه انجام شد (Dawn, 2024). با وجود این ظرفیت‌ها، مهم‌ترین ضعف ایران در زیست‌بوم مجازی پاکستان، نبود شبکه روایت‌ساز بومی است. بخش عمده تصویر ایران در پاکستان نه از طریق بازیگران ایرانی، بلکه از طریق رسانه‌های واسطه‌ای، اینفلوئنسرهای غیربومی یا روایت‌های رقیب بازتولید می‌شود؛ به همین دلیل ایران در بسیاری از موارد فاقد «ابتکار روایی» است و بیشتر در موضع واکنش قرار دارد. مسئله اصلی ایران در پاکستان، کمبود مخاطب نیست؛ بلکه نبود شبکه‌ای پایدار از کنشگران رسانه‌ای، دانشگاهی و دیجیتال است که بتوانند روایت‌های ایرانی را به زبان بومی و متناسب با ذهنیت جامعه پاکستانی بازتولید کنند (Ahmed & Akbar, 2023, p. 115).

1. CCoE.

۳-۱-۴. شناسایی بازیگران کلیدی روایت‌ها

زیست‌بوم مجازی پاکستان بیش از آنکه تحت سلطه نهادهای رسمی باشد، تحت تأثیر شبکه‌ای از «شخصیت‌های رسانه‌ای روایت‌ساز» قرار دارد. این افراد با ترکیب روزنامه‌نگاری، تحلیل سیاسی، هویت شخصی و روایت‌پردازی احساسی، به مراجع افکار عمومی تبدیل شده‌اند (Ayoub & Siddiqua, 2026, p. 32). در میان بازیگران رسانه‌ای، افرادی مانند حامد میر، کامران خان، طلعت حسین، مشاهد حسین، عمران ریاض خان، معید پیرزاده و صابر شاکر نقش مهمی در شکل‌دهی به گفتمان عمومی دارند. تفاوت آنان با رسانه‌های سنتی در آن است که مخاطبان، آنان را نه صرفاً ناقل خبر، بلکه «نماینده حقیقت» یا «صدای مردم» می‌دانند و همین سرمایه اعتماد، قدرت روایی آنان را افزایش داده است. عمران ریاض خان نمونه‌ای از «اینفلوئنسر سیاسی بسیج‌گر» در پاکستان است که اثرگذاری او تنها به تعداد دنبال‌کنندگان محدود نمی‌شود، بلکه از توانایی در تبدیل خشم عمومی به روایت سیاسی ناشی می‌شود. ترکیب لحن احساسی، ضد ساختاری و ملی‌گرایانه، به تقویت روایت ضد نظام در فضای مجازی کمک رسانده، بازداشت‌ها و فشارهای امنیتی نیز نوعی «سرمایه قربانی‌بودن» برای او ایجاد کرده است. معید پیرزاده بیشتر در نقش «تحلیلگر ژئوپلیتیک» ظاهر می‌شود و اعتبار او بر تخصص، زبان تحلیلی و نگاه واقع‌گرایانه به سیاست منطقه‌ای استوار است. او در موضوع ایران رویکردی به نسبت متوازن و غیرایدئولوژیک دارد و بر ضرورت دیپلماسی و نقش منطقه‌ای پاکستان تأکید می‌کند. صابر شاکر نیز در شکل‌دهی به روایت‌های مرتبط با ایران نقش دارد و بیشتر حامل روایت همگرایانه درباره ایران و محور مقاومت است و با رویکردی امنیتی-تحلیلی بر دیپلماسی منطقه‌ای و کاهش تنش تمرکز می‌کند (Hussain, 2024). در کنار بازیگران رسانه‌ای، کنشگران مذهبی نیز از قدرت بسیج‌گری بالایی برخوردارند؛ مشروعیت آنان بیشتر بر سرمایه مذهبی و شبکه‌های سنتی اجتماعی استوار است و در بحران‌های منطقه‌ای می‌توانند بر افکار عمومی اثر بگذارند. جامعه دانشگاهی و اندیشکده‌ها نیز، با وجود مخاطبان محدودتر، در تولید «روایت نخبگانی» و شکل‌دهی به ادراک سیاست‌گذاران نقش دارند؛ بنابراین اثرگذاری این بازیگران را نمی‌توان صرفاً با تعداد دنبال‌کنندگان سنجید؛ بلکه سه مؤلفه گستره دسترسی، میزان تعامل و بسیج مخاطب و مشروعیت اجتماعی محدودی دارند؛ در حالی که برخی دیگر با مخاطبان کمتر، به دلیل اعتبار حرفه‌ای یا مذهبی، قدرت روایی بیشتری دارند (Rehman & et al., 2020, p. 89). بر این اساس ساخت قدرت رسانه‌ای در پاکستان به تدریج از الگوی «رسانه‌محور» به «روایت‌محور» تغییر یافته است؛ الگویی که در آن، اثرگذاری بیش از امکانات رسمی به توان تولید روایت‌های احساسی، بومی و هویت‌ساز وابسته است. موفقیت دیپلماسی سطح دوم ایران در پاکستان نیز مستلزم درک همین منطق و حرکت از ارتباطات رسمی به سوی شبکه‌سازی روایی و تولید روایت‌های بومی و همگراست.

۳-۲. مطلوب‌نگاری همگرایی روایت‌محور میان ایران و پاکستان

مطلوب‌نگاری در این پژوهش ناظر به ترسیم وضعیتی است که در آن، روایت‌های همگرا میان ایران و پاکستان بتوانند در زیست‌بوم مجازی دو کشور به موقعیتی پایدار، اثرگذار و بازتولیدشونده دست یابند. در عصر رسانه‌های شبکه‌ای، روابط میان دولت‌ها صرفاً در سطح دیپلماسی رسمی تعریف نمی‌شود، بلکه بخش مهمی از پایداری یا شکنندگی آن به چگونگی بازنمایی متقابل در افکار عمومی دیجیتال وابسته است. از این منظر، مسئله اصلی در روابط ایران و پاکستان تنها توسعه همکاری‌های سیاسی و اقتصادی نیست، بلکه شکل‌گیری نوعی «زیرساخت روایی مشترک» است که بتواند زمینه اجتماعی و ادراکی لازم برای همکاری پایدار را فراهم سازد.

۳-۲-۱. وضعیت مطلوب روایت‌های همگرا

در وضعیت کنونی، بخش مهمی از روایت‌های مرتبط با ایران و پاکستان واکنشی و مقطعی و متأثر از بحران‌های منطقه‌ای است؛ از این‌رو روابط دو کشور در برابر تنش‌های فرقه‌ای، رقابت‌های ژئوپلیتیک و عملیات رسانه‌ای بازیگران ثالث آسیب‌پذیر است. در مقابل، وضعیت مطلوب زمانی شکل می‌گیرد که روایت‌های همگرا از واکنش‌های کوتاه‌مدت فراتر رفته، به بخشی از حافظه رسانه‌ای و گفتگوی مستمر فضای مجازی تبدیل شوند. نخستین مؤلفه، افزایش حضور روایت‌های همگرا در فضای رسانه‌ای پاکستان است؛ نه صرفاً از طریق افزایش محتوای مثبت درباره ایران، بلکه با تغییر کیفیت بازنمایی آن از بازیگری صرفاً امنیتی یا فرقه‌ای به شریکی تمدنی، فرهنگی، اقتصادی و منطقه‌ای. تحقق این امر مستلزم تولید روایت‌هایی ملموس، اجتماعی و بومی شده برای جامعه پاکستانی است (Raza, 2020, p. 82). این روایت‌ها می‌توانند بر محورهایی همچون حمایت از فلسطین، مقابله با اسلام‌هراسی، همکاری اقتصادی، پیوندهای تاریخی و تمدنی، امنیت منطقه‌ای و اتصال ژئواکونومیک شکل گیرند؛ به‌ویژه روایت‌هایی که هویت اسلامی، منافع اقتصادی و احساسات عمومی را به هم پیوند می‌دهند. دومین مؤلفه، فعال‌شدن نخبگان همسو و شکل‌گیری شبکه‌های پایدار روایی است. ارتباطات رسانه‌ای و دانشگاهی دو کشور در وضعیت کنونی پراکنده و مقطعی است؛ درحالی‌که وضعیت مطلوب مستلزم شبکه‌ای از روزنامه‌نگاران، تحلیل‌گران، دانشگاهیان، اینفلوئنسرها و فعالان رسانه‌ای برای بازتولید مستمر روایت‌های همگراست. در عصر رسانه‌های شبکه‌ای، روایت‌ها بیش از نهادهای رسمی از طریق «شبکه‌های انسانی حامل روایت» گسترش می‌یابند (Ahmed & et al., 2021, p. 308)؛ بنابراین پیوند با میانجی‌های روایی و تولید محتوای مشترک با آنان می‌تواند روابط دو کشور را از دیپلماسی رسمی به «جامعه ارتباطی» ارتقا داده و زمینه شکل‌گیری سرمایه اجتماعی فراملی را فراهم سازد. سومین مؤلفه، کاهش گسل‌های ادراکی و فرقه‌ای است. امنیتی‌شدن تصویر متقابل و غلبه کلیشه‌های مذهبی و

ژئوپلیتیک از موانع اصلی همگرایی روایت‌محور است. وضعیت مطلوب نه با حذف اختلافات، بلکه با تقویت روایت‌های جایگزین، مدیریت ادراک و برجسته‌سازی منافع مشترک تحقق می‌یابد (Raza, 2020, p. 94). در این وضعیت، تصویر ایران از قالب ایدئولوژیک و امنیتی و تصویر پاکستان از کلیشه‌های افراط‌گرایی و بحران‌های امنیتی فراتر رفته، شناختی واقع‌گرایانه و چندلایه از یکدیگر شکل می‌گیرد (Ahmed & et al., 2021, p. 321).

۳-۲-۲. شاخص‌های تحقق همگرایی روایت‌محور

برای ارزیابی میزان تحقق همگرایی روایت‌محور، می‌توان چند شاخص کلیدی را در نظر گرفت: نخستین شاخص، افزایش اعتماد و شناخت متقابل در افکار عمومی دو کشور است. اعتماد، مهم‌ترین سرمایه‌ی روایی در فضای رسانه‌ای معاصر به شمار می‌رود که بدون آن، حتی گسترده‌ترین فعالیت‌های رسانه‌ای نیز تأثیر پایدار نخواهند داشت. کاهش تصویرسازی‌های تهدیدمحور، افزایش محتوای غیرتقابلی و رشد گفتگوهای فرهنگی و اجتماعی در شبکه‌های اجتماعی، از مهم‌ترین نشانه‌های تقویت این شاخص است (اسدی و همکاران، ۱۴۰۰، ص. ۱۳). دومین شاخص، گسترش تعاملات خبگانی و رسانه‌ای است. هرچه ارتباط میان روزنامه‌نگاران، دانشگاهیان، تحلیلگران و اینفلوئنسرهای دو کشور پایدارتر و شبکه‌ای‌تر شود، ظرفیت تولید روایت‌های مشترک نیز افزایش می‌یابد. در این زمینه، تولید مشترک محتوا، نشست‌های تخصصی، همکاری‌های دانشگاهی و حضور متقابل در برنامه‌های رسانه‌ای، از مهم‌ترین نمودهای همگرایی محسوب می‌شوند (Ahmed & et al., 2021, p. 315). سومین شاخص، افزایش قدرت روایت‌های بومی در برابر روایت‌های واسطه‌ای و رقیب است. در حال حاضر، بخش مهمی از تصویر ایران در پاکستان از طریق رسانه‌های عربی، غربی یا بازیگران ثالث بازتولید می‌شود. در وضعیت مطلوب، روایت‌های مرتبط با ایران و پاکستان باید بیش از گذشته توسط بازیگران بومی و کنشگران اجتماعی دو کشور تولید شوند. هرچه وابستگی به روایت‌های واسطه‌ای کاهش یابد، امکان شکل‌گیری ادراک مشترک و پایدار نیز افزایش خواهد یافت (Ahmed & et al., 2021, p. 318). در مجموع، وضعیت مطلوب همگرایی روایت‌محور زمانی محقق می‌شود که روابط ایران و پاکستان تنها در سطح دولت‌ها تعریف نشود، بلکه در سطح افکار عمومی، خبگان و زیست‌بوم رسانه‌ای نیز دارای پشتوانه اجتماعی و ادراکی گردد. در چنین شرایطی، دیپلماسی سطح دوم می‌تواند به ابزاری برای تبدیل اشتراکات ژئوپلیتیک به سرمایه‌ی روایی و اجتماعی پایدار میان دو ملت تبدیل شود.

۳-۳. طراحی نقشه‌ی راه تقویت روایت‌های همگرا و دیپلماسی مردمی میان ایران و پاکستان

پیش از تشریح اصول و راهبردهای این نقشه‌ی راه، لازم است به نسبت میان یافته‌های تجربی بخش‌های پیشین و توصیه‌های سیاستی زیر تصریح شود. اصل «تدریجی‌بودن» به طور مستقیم از این یافته

برمی‌خیزد که در زیست‌بوم مجازی پاکستان، اثرگذاری از طریق شبکه‌ای از نخبگان و اینفلوئنسرها (بخش ۴-۱-۳) شکل می‌گیرد و نه از طریق کمپین‌های رسانه‌ای یکباره؛ بنابراین هرگونه تغییر روایی که فاقد این توالی مرحله‌ای باشد، با ساختار واقعی قدرت روایی در این زیست‌بوم ناسازگار خواهد بود. اصل «شبکه‌محوری» پاسخی مستقیم به یافته (بخش ۳-۱-۳) است؛ مبنی بر اینکه مهم‌ترین ضعف ایران در زیست‌بوم مجازی پاکستان، نداشتن شبکه روایت‌ساز بومی است؛ ازاین‌رو ایجاد چنین شبکه‌ای، نه یک توصیه عام سیاستی، بلکه پاسخی به کاستی مشخصی است که در تحلیل تجربی شناسایی شد. اصل «بومی‌سازی» نیز از یافته (بخش ۵-۱-۱) نشئت می‌گیرد که نشان داد روایت‌های اثرگذار در پاکستان آنهایی هستند که «ملموس، اجتماعی و بومی شده» باشند و نه روایت‌های رسمی و دولت‌محور. بر این مبنا، سه اصل راهبردی زیر به طور مستقیم از تحلیل تجربی زیست‌بوم مجازی پاکستان استخراج شده‌اند و صرفاً افزوده‌ای هنجاری بر یافته‌ها نیستند. طراحی نقشه راه سیاستی برای تقویت روایت‌های همگرا میان ایران و پاکستان، مبتنی بر تحلیل زیست‌بوم مجازی، ساختار نخبگانی و شبکه‌های رسانه‌ای است. این نقشه راه نه تنها چارچوبی راهبردی ارائه می‌دهد، بلکه مسیر عملیاتی برای تحقق اهداف همگرایی روایت‌محور را مشخص می‌سازد و به نقش فرهنگ، هنر و ادبیات به عنوان ابزار نرم دیپلماسی توجه می‌کند (Ahmed & Akbar, 2023, p. 112).

۳-۱-۳. اصول راهبردی

سه اصل راهبردی، چارچوب اصلی نقشه راه را شکل می‌دهند:

۱) **تدریجی بودن:** تغییرات روایت‌ها و شکل‌دهی همگرایی باید مرحله‌به‌مرحله، با تمرکز بر اثرگذاری پایدار و با اجتناب از فشار ناگهانی و مصنوعی ایجاد شود. اقدامات باید نخست بر مخاطبان نخبگانی و اینفلوئنسرهای کلیدی متمرکز شده و سپس به سطح عمومی جامعه گسترش یابد (Ahmed & et al., 2021, p. 310).

۲) **شبکه‌محور بودن:** موفقیت روایت‌های همگرا، به شبکه‌ای از بازیگران رسانه‌ای، دانشگاهی، فرهنگی و مذهبی وابسته است. نقشه راه باید ارتباطات میان این بازیگران را تقویت کند و امکان گردش روایت‌ها و انتشار آنها در بستر شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌ای فراهم آورد.

۳) **بومی‌سازی:** روایت‌های همگرا باید با زبان، فرهنگ و هویت بومی مخاطب هماهنگ شوند. استفاده از مؤلفه‌های مشترک فرهنگی، تاریخی و ادبی دو کشور، مانند اشعار و آثار اقبال لاهوری، می‌تواند به تثبیت روایت‌های همگرا کمک رساند. اقبال لاهوری به‌ویژه با اشعار خود درباره وحدت مسلمانان، اخلاق اجتماعی و همکاری میان جوامع اسلامی، یک روایت فرهنگی و همگرایانه را بازتولید می‌کند که قابلیت نفوذ بالایی در جامعه پاکستانی دارد (مستوفی شریانی و بشیر، ۱۴۰۲، ص. ۲۵۰؛ بیات و پورحسن، ۱۴۰۲، ص. ۴۸).

۳-۲. راهبردهای کلان برای روایت‌های همگرا

(۱) **فعال‌سازی نخبگان واسط:** نخبگان رسانه‌ای، دانشگاهی و فرهنگی که دارای مشروعیت اجتماعی و شبکه مخاطب گسترده هستند، باید به عنوان واسطه‌های کلیدی برای تولید و نشر روایت‌های همگرا شناسایی و فعال شوند. این گروه‌ها می‌توانند نقش پلی میان ایران و پاکستان ایفا کنند و اعتبار روایت‌های همگرا را افزایش دهند (Ahmed & et al., 2021, p. 315).

(۲) **تولید و نشر روایت‌های همگرا:** محتواهای رسانه‌ای و تحلیلی باید نه صرفاً خبری، بلکه دارای بار فرهنگی، هویتی و اجتماعی باشند. انتشار تحلیل‌ها، گزارش‌ها و محتواهای هنری-ادبی، به‌ویژه اشعار اقبال لاهوری، می‌تواند ظرفیت پذیرش روایت‌های همگرا را در میان مخاطبان عمومی افزایش دهد (مستوفی شربینی و بشیر، ۱۴۰۲، ص. ۲۵۲).

(۳) **تعامل ساختاریافته با اینفلوئنسرها:** اینفلوئنسرهای شخصیت‌های رسانه‌ای که در زیست‌بوم مجازی پاکستان اثرگذاری بالایی دارند، باید به صورت هدفمند وارد فرایند روایت‌سازی شوند. این تعامل می‌تواند شامل همکاری در تولید محتوا، بازنشر روایت‌های همگرا و حضور مشترک در برنامه‌های تحلیلی و فرهنگی باشد.

۳-۳. ابزارهای عملیاتی

برای تحقق اهداف راهبردی، مجموعه‌ای از ابزارها و برنامه‌های عملیاتی پیشنهاد می‌شود:

♦ **پلتفرم‌های دیجیتال و رسانه‌ای:** استفاده از شبکه‌های اجتماعی مانند X، YouTube، TikTok و Instagram برای انتشار روایت‌های همگرا و مشارکت نخبگان رسانه‌ای در آنها. پلتفرم‌ها باید به صورت هدفمند انتخاب شوند تا ترکیبی از اثرگذاری و دسترسی به مخاطبان جوان و نخبگانی ایجاد شود.

♦ **پروژه‌های تبادل نخبگانی:** ایجاد برنامه‌های تبادل میان روزنامه‌نگاران، دانشگاهیان و تحلیلگران ایران و پاکستان برای تقویت شبکه‌های ارتباطی، تولید محتوا و تجربه مشترک در نشر روایت‌های همگرا (Ahmed & Akbar, 2023, p. 145).

♦ **برنامه‌های فرهنگی - رسانه‌ای مشترک:** تولید محتوای مشترک فرهنگی، ادبی و هنری، از جمله بازخوانی و انتشار اشعار اقبال لاهوری با محوریت وحدت، اخلاق اجتماعی و همکاری اسلامی، به عنوان ابزاری برای تثبیت روایت‌های همگرا در ذهن مخاطب پاکستانی (بیات و پورحسن، ۱۴۰۲، ص. ۵۵).

۳-۴. مراحل اجرا

طراحی نقشه راه باید در سه سطح زمانی اجرا شود:

(۱) **کوتاه‌مدت:** شناسایی و اتصال بازیگران کلیدی رسانه‌ای، دانشگاهی، فرهنگی و اینفلوئنسرها؛ ایجاد شبکه اولیه همکاری و نقشه ارتباطات.

۲) میان‌مدت: شبکه‌سازی مستمر، تولید محتوای مشترک و انتشار روایت‌های همگرا در پلتفرم‌های مختلف؛ تمرکز بر تداوم تعاملات نخبگانی و تثبیت ارتباطات فرهنگی و رسانه‌ای.

۳) بلندمدت: نهادسازی و تثبیت همگرایی؛ ایجاد سازوکارهای دایمی برای تولید و بازتولید روایت‌های همگرا، توسعه سرمایه اجتماعی مشترک، و بهره‌گیری از ظرفیت فرهنگ و ادبیات، از جمله آثار اقبال لاهوری، برای تثبیت تصویر مثبت ایران در ذهن مخاطب پاکستانی (مستوفی شربیانی و بشیر، ۱۴۰۲، ص. ۲۶۰).

در مجموع، این نقشه راه سیاستی، رویکردی شبکه‌محور، تدریجی و بومی‌سازی شده ارائه می‌دهد که با بهره‌گیری از ظرفیت نخبگان و ابزارهای رسانه‌ای، امکان شکل‌دهی به روایت‌های همگرا و پایدار میان ایران و پاکستان را فراهم می‌سازد و نقش فرهنگ و ادبیات، به‌ویژه اشعار اقبال لاهوری را در تثبیت این همگرایی تقویت می‌کند (Ahmed & Akbar, 2023, p. 160).

۴. نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که دیپلماسی درجه دو در بستر زیست‌بوم مجازی، از طریق تعامل بازیگران غیردولتی و تولید روایت‌های همگرا، می‌تواند به کاهش شکاف‌های ادراکی و تقویت همگرایی منطقه‌ای میان ایران و پاکستان کمک رساند. تحقق این ظرفیت مستلزم شناسایی و فعال‌سازی نخبگان واسطه و اینفلوئنسرهای کلیدی و تولید محتوای فرهنگی، اجتماعی و بومی شده است. تثبیت روایت‌های همگرا، افزایش تعاملات نخبگانی و تقویت اعتماد متقابل نیز از مهم‌ترین شاخص‌های اثرگذاری دیپلماسی درجه دو محسوب می‌شوند؛ در مقابل، روایت‌های واکنشی و فرقه‌ای و نبود شبکه‌های روایت‌ساز بومی، مانع شکل‌گیری سرمایه اجتماعی فراملی و ثبات روابط دو کشور است.

از منظر سیاستی، طراحی نقشه راهی مرحله‌ای، شبکه‌محور و بومی شده، با تأکید بر تولید محتوای همگرا و بهره‌گیری از ظرفیت فرهنگ، هنر و ادبیات مشترک، می‌تواند به تقویت سرمایه اجتماعی فراملی و حکمرانی منطقه‌ای کمک رساند. در پژوهش‌های آینده نیز ارزیابی کمی اثرگذاری روایت‌ها، تحلیل پویایی شبکه‌های رسانه‌ای و بررسی نقش نسل جوان پیشنهاد می‌شود.

منابع

- اسدی، ا.ع.؛ امینی، ع.ا.؛ تاجری، م. (۱۴۰۰). بررسی اثر فرهنگ و هنر اسلامی در همگرایی و واگرایی ایران و پاکستان. *مطالعات هنر اسلامی*، ۱۸ (۴۲)، صص. ۷-۱۷.
- بیات، ح.ع.؛ پورحسن، ن. (۱۴۰۲). دگردیسی هویت «خود» و «دگر» در اندیشه اقبال لاهوری. *مطالعات شبه قاره*، ۱۵ (۴۵)، صص. ۴۵-۶۰.
- ترابی، م.؛ مزینانی، ح. (۱۴۰۱). بررسی عوامل همگرایی و واگرایی روابط ایران و پاکستان (۲۰۲۱-۱۹۷۹). *دانش تفسیر سیاسی*، ۴ (۱۱)، صص. ۱-۲۶.
- جعفری هفت خوانی، ن.؛ کوهکن، م.ر. (۱۴۰۱). الگوی سیاستی مردمی سازی دیپلماسی فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران؛ مبتنی بر تجربه نگاری نمونه های منتخب ایرانی. *حکمرانی فرهنگ*، ۱۵ (۶۰)، صص. ۷-۳۸.
- حافظنیا، م.ر. (۱۳۹۰). *مقدمه ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*. تهران: انتشارات سمت.
- دهقانی فیروزآبادی، س.ج. (۱۳۹۳). *سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: انتشارات سمت.
- رضاپور، د. (۱۴۰۳). مناسبات سیاستی-امنیتی ایران و پاکستان در جنوب غرب آسیا؛ دلایل و پیامدها. *سیاست*، ۵۴ (۴)، صص. ۶۲۲-۵۹۹.
- سلطانی، س.ع.ا. (۱۳۸۴). *قدرت، گفتمان و زبان: سازوکارهای جریان قدرت در جمهوری اسلامی ایران*. تهران: نشر نی.
- عاملی، س.س.ر. (۱۳۹۰). *رویکرد دوفضایی به شهر و فضای مجازی*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مستوفی شریانی، م.م.؛ بشیر، ح. (۱۴۰۲). فرهنگ و مقاومت؛ مؤلفه های اثرگذار بر اجرای موفق دیپلماسی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در پاکستان (مطالعه موردی: دوره راینی فرهنگی شهید رحیمی). *دانش سیاسی*، شماره ۱۹، صص. ۲۴۳-۲۶۶.

References

- Ahmed, Z. & Akbar, A. (2023). *Iran's Soft Power in Afghanistan and Pakistan*. Edinburgh University Press. (Published via Oxford Academic).
- Ahmed, Z. S., Akbarzadeh, S. & Ibrahim, N. (2021). Iran's soft power in Pakistan. *Asian Politics & Policy*, 13(3), pp. 305–325. <https://doi.org/10.1111/aspp.12586>.
- Al Jazeera (2024a). *Pakistan missiles strike Iran in retaliatory bombing*. URL=<https://www.aljazeera.com/news/2024/1/18/pakistan-launches-precise-military-strikes-on-iran-in-response-to-bombing>
- Al Jazeera (2024b). *Pakistan says reserves right to respond after 2 killed in Iran attack*. URL=<https://www.aljazeera.com/news/2024/1/17/pakistan-says-two-children-killed-in-completely-unacceptable-iran-attack>
- Ali, H. (2021). *The Role of Social Media in Political Polarization in Pakistan*. Master's Thesis. Central European University.
- Ali, I., Sami, K. & Mahesar, P. (2025). Pakistan-Iran Relations: Challenges and Opportunities. *Journal of Arts and Linguistics Studies*, 3(3), pp. 4313–4330.

- <https://doi.org/10.71281/jals.v3i3.419>
- Ali, S. & Hayat, N. (2024). Self-censorship by Pakistani YouTube Journalists and Its Difference from Mainstream Media. *Remittances Review*, 9(3), pp. 709-755.
- Ameli, S. S. R. (2011). *The two-space approach to the city and cyberspace*. Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Asadi, A. A., Amini, A. A., & Tajeri, M. (2021). Examining the impact of Islamic culture and art on convergence and divergence between Iran and Pakistan. *Islamic Art Studies*, 18(42), pp. 7–17. <https://doi.org/10.22034/ias.2020.228352.1234> [In Persian]
- Ayoub, M. & Siddiqua, A. (2026). The Adoption of Digital Journalism by Pakistani Journalists: Examining External Factors. *THE PROGRESS: A Journal of Multidisciplinary Studies*, 7(1), pp. 29–38. In: <https://doi.org/10.71016/tp/cnxk8n68>
- Bayat, H. A., & Pourhasan, N. (2023). The transformation of the identity of the “self” and the “other” in the thought of Muhammad Iqbal. *Subcontinent Studies*, 15(45), pp. 45–60. <https://doi.org/10.22111/jsr.2022.31833.2000> [In Persian]
- Bjola, C. & Holmes, M. (Eds.) (2015) *Digital Diplomacy: Theory and Practice*. Routledge.
- Börzel, T. A. & Risse, T. (eds.). (2016). *The Oxford handbook of comparative regionalism*. Oxford University Press.
- Castells, M. (2009). *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
- Davidson, W. D. & Montville, J. V. (1981–1982). Foreign policy according to Freud. *Foreign Policy*, no. 45, pp. 145–157.
- Dawn (2024). *Gas pipeline green-lit to avoid Iranian penalty*.
URL=<https://www.dawn.com/news/1816640>
- Dehghani Firoozabadi, S. J. (2014). *The foreign policy of the Islamic Republic of Iran*. SAMT Publications. [In Persian]
- Diamond, L., & McDonald, J. W. (1996). *Multi-Track Diplomacy: A Systems Approach to Peace*. West Hartford, CT: Kumarian Press.
- Fawcett, L. (2004). Exploring regional domains: a comparative history of regionalism. *International Affairs*, 80(3), pp. 429-446.
- Fisher, R. J. (1997). *Interactive conflict resolution*. Syracuse University Press.
- Haas, E. B. (1958). *The uniting of Europe: Political, social, and economic forces, 1950–1957*. Stanford University Press.
- Hafeznia, M. R. (2011). *An introduction to research methods in the humanities*. SAMT Publications. [In Persian]
- Herz, M. (2014). Regional governance. In: T. G. Weiss & R. Wilkinson (eds.), *International organization and global governance* (pp. 236–250). Routledge.
- Hussain, A. (2024). *From TV Screens to YouTube: The Rise of Exiled Journalists in Pakistan*. Al Jazeera Media Institute. URL=<https://institute.aljazeera.net/en/ajr/article/2780>
- Iansiti, M., & Levien, R. (2004). Strategy as ecology. *Harvard Business Review*, 82(3), pp. 68–81.

- Jafari Haftkhani, N., & Kuhkan, M. R. (2022). A policy model for popularizing cultural diplomacy in the Islamic Republic of Iran: Based on documenting experiences from selected Iranian cases. *Cultural Governance*, 15(60), pp. 7–38. URL=<https://doi.org/10.22034/jsfc.2021.235950.2108> [In Persian]
- Jamil, S. (2020). Digital journalism and freedom of expression in Pakistan. *Journalism Practice*, 14(1), pp. 40–58.
- Kahler, M. (2017). Regional challenges to global governance. *Global Policy*, 8(1), pp. 97–100. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12392>
- Miskimmon, A., & O’Loughlin, B. (2026). Strategic narrative: its origins and evolution, its connection to public diplomacy and some future paths. *Place Branding and Public Diplomacy*. <https://doi.org/10.1057/s41254-025-00426-0>
- Montville, J. V. (1991). The arrow and the olive branch: A case for track two diplomacy. In: V. D. Volkan, J. V. Montville, & D. A. Julius (eds.), *The psychodynamics of international relationships: Vol. II. Unofficial diplomacy at work* (pp. 161–175). Lexington Books.
- Moore, J. F. (1993). Predators and prey: A new ecology of competition. *Harvard Business Review*, 71(3), pp. 75–83.
- Mostowfi Sherbiyani, M. M., & Bashir, H. (2023). Culture and resistance: Factors influencing the successful implementation of the Islamic Republic of Iran’s cultural diplomacy in Pakistan (A case study of the tenure of Cultural Attaché Shahid Rahimi). *Political Knowledge*, (19), pp. 243–266. <https://doi.org/10.30497/pkn.2022.240830.2839> [In Persian]
- Nye, J. S. (1971). Comparing common markets: A revised neofunctionalist model. In L. N. Lindberg & S. A. Scheingold (eds.), *Regional integration: Theory and research* (pp. 192–231). Harvard University Press.
- Palmiano Federer, J. (2021). Toward a normative turn in Track Two diplomacy? A review of the literature. *Negotiation Journal*, 37(4), pp. 427–456. <https://doi.org/10.1111/nejo.12342>
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative Research & Evaluation Methods: Integrating Theory and Practice* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Qaisar, A. & Riaz, S. (2021). Inter-Media Agenda Setting between Twitter and News-Websites: A Case Study of The Turkish President’s Visit to Pakistan. *Connectist: Istanbul University Journal of Communication Sciences*, No. 61, pp. 187–211. <https://doi.org/10.26650/connectist2021-811031>
- Ramisha, D., Mumtaz, T. & Batool, I. (2026). Social Media Landscape in Pakistan: An Analysis (2015–2025). *Qualitative Research Journal for Social Studies*, 3(2), pp. 124–132. In: <https://doi.org/10.63878/qrs1029>
- Raza, R. (2020). Pakistan-Iran Relations in the Evolving International Environment. *Strategic Studies*, 40(2), pp. 79–97. In: <https://doi.org/10.53532/ss.040.02.0077>
- Rehman, H. U., Hussain, S. & Dureshehwar (2020). Social Media, Democracy and Fake News in Pakistan: An Analysis. *Global Political Review*, V(I), pp. 84–93.

- [https://doi.org/10.31703/gpr.2020\(v-i\).10](https://doi.org/10.31703/gpr.2020(v-i).10)
- Rezapour, D. (2024). Iran–Pakistan political-security relations in Southwest Asia: Causes and consequences. *Siyāsat*, 54(4), pp. 599–622. [In Persian]
- Rhodes, R. A. W. (1997). *Understanding Governance: Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability*. Buckingham: Open University Press.
- Riaz, S. M. & Ashfaq, A. (2025). Social Media Trolling and Political Polarization: A Qualitative Study of Pakistani Youth. *Journal of Social & Organizational Matters*, 4(2), pp. 477–494. In: <https://doi.org/10.56976/jsom.v4i2.271>
- Riessman, C. K. (2008). *Narrative Methods for the Human Sciences*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Roselle, L., Miskimmon, A., & O'Loughlin, B. (2014). Strategic Narrative: A New Means to Understand Soft Power. *Media, War & Conflict*, 7(1), pp. 70–84.
- Senyo, P. K., Liu, K., & Effah, J. (2019). Digital business ecosystem: Literature review and a framework for future research. *International Journal of Information Management*, No. 47, pp. 52–64. in: <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2019.01.002>
- Soltani, S. A. A. (2005). *Power, discourse, and language: Mechanisms of the flow of power in the Islamic Republic of Iran*. Nashr-e Ney. [In Persian]
- Torabi, M., & Mozinani, H. (2022). Examining the factors of convergence and divergence in Iran–Pakistan relations (1979–2021). *Political Interpretation Studies*, 4(11), pp. 1–26. [In Persian]
- Wastnidge, E. (2015). The Modalities of Iranian Soft Power: From Cultural Diplomacy to Soft War. *Politics*, 35(3–4), pp. 364–377.
- Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zia, M., Naseem, I., Ahmad, I., Khan, M. B. & Zaman, K. (2025). Examining the Dynamics of the Iran-Pakistan Gas Pipeline: Implications for Energy Cooperation, Geopolitics and Regional Development. *Journal of Globalization Studies*, 16(1), pp. 79–98. In: <https://doi.org/10.30884/jogs/2025.01.06>